

ZAPISKI HISTORYCZNE

POŚWIĘCONE HISTORII POMORZA
I KRAJÓW BAŁTYCKICH

UKAZUJĄ SIĘ OD 1908 ROKU
(DO ROKU 1955 JAKO
„ZAPISKI TOWARZYSTWA NAUKOWEGO W TORUNIU”)

TOM LXXXI – ROK 2016
ZESZYT I

TORUŃ 2016

RADA REDAKCYJNA ZAPISEK HISTORYCZNYCH

Przewodniczący: *Mieczysław Wojciechowski*

Członkowie: *Hans-Jürgen Bömelburg, Karola Ciesielska, Jerzy Dygdała, Karin Friedrich, Rolf Hammel-Kiesow, Grzegorz Jasiński, Edmund Kizik, Janusz Mattek, Ilgvars Misāns, Michael G. Müller, Alvydas Nikžentaitis, Stanisław Salmonowicz, Jürgen Sarnowski, Janusz Tandecki, Kazimierz Wajda, Edward Włodarczyk*

KOMITET REDAKCYJNY ZAPISEK HISTORYCZNYCH

Redaktor: *Piotr Oliński*, zastępca redaktora: *Roman Czaja*

Członkowie: *Bogusław Dybaś, Mirosław Golon, Tomasz Kempa, Magdalena Niedzielska, Przemysław Olstowski, Mariusz Wołos*
Sekretarze Redakcji: *Paweł A. Jeziorski, Joanna Orzeł*

Tłumaczenie streszczeń, spisu treści i słów kluczowych

Edyta Grotek (język niemiecki), *Agnieszka Chabros* (język angielski)

Skład i łamanie

Włodzimierz Dąbrowski

Recenzenci w roku 2015:

Grzegorz Białuński, Józef Borzyszkowski, Magda Gawinecka-Woźniak, Sławomir Józwiak, Edmund Kizik, Jarosław Kłaczek, Rafał Kubicki, Adam Kucharski, Hanna Marczevska-Zagdańska, Włodzimierz Mędrzecki, Zdzisław Noga, Andrzej Rachuba, Marian Rębowski, Dariusz Rolnik, Stanisław Roszak, Waldemar Rozynekowski, Paul Srodecki, Jan Sziling, Adam Szweđa, Sobiesław Szybkowski, Martina Thomsen, Jan Walkusz, Szczepan Wierzechosławski, Jacek Wijaczka, Dariusz Wojtaszyn, Michał Woźniak, Andrzej Zakrzewski, Sławomir Zonenberg

Adres Redakcji

Towarzystwo Naukowe w Toruniu

87-100 Toruń, ul. Wysoka 16

www.zapiskihistoryczne.pl

e-mail: sekretariat@zapiskihistoryczne.pl

Instrukcja dla autorów znajduje się na stronie internetowej
oraz w każdym zeszytcie pierwszym czasopisma

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in „Historical Abstracts”
and in „The Central European Journal of Social Sciences and Humanities”

Poszerzenie listy recenzentów kwartalnika „Zapiski Historyczne”, t. 81 (2016) o przedstawicieli uznanych, zagranicznych ośrodków naukowych oraz Publikacja i udostępnienie online kwartalnika „Zapiski Historyczne”, t. 81 (2016), zeszyty 1–4 finansowane w ramach umowy 698/P-DUN/2016 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

**Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego**

ISSN 0044-1791

TOWARZYSTWO NAUKOWE W TORUNIU

Wydanie I. Ark. wyd. 14,50 Ark. druk. 14,12

Wąbrzeskie Zakłady Graficzne
87-200 Wąbrzeźno, ul. Mickiewicza 15
www.wzg.com.pl

RAIMONDA RAGAUSKIENĖ
(Instytut Historii Litwy)

NAJWCZEŚNIEJSZE (SZESNASTOWIECZNE) REJESTRY ARCHIWALNE SZLACHTY WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, XVI wiek, archiwa szlacheckie, rejestry archiwalne

TENDENCJE W SPORZĄDZANIU WCZESNYCH REJESTRÓW

Rejestry zasobów archiwów szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowią fundamentalne źródło do rekonstrukcji zbiorów dawnych dokumentów. Są pomocne w odtworzeniu struktury zasobów archiwów, poznaniu zasad ich funkcjonowania i porządkowania, w ustaleniu typologii dokumentów oraz ich obiegu¹. Znaczenie rejestrów jest również istotne dla wyjaśnienia kwestii genealogicznych, spraw majątkowych i innych zagadnień wiążących się z historią poszczególnych rodów szlacheckich. W ostatnich dekadach nastąpiła intensyfikacja badań nad tego typu źródłami. Badano m.in. inwentarze archiwów: Radziwiłłów, Słuszków, Pocięjów² i innych rodów magnackich z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, głównie z XVII i XVIII w.³ Opublikowano inwentarze archiwum Sapiechów z połowy XVII w. i inwentarze do-

¹ O znaczeniu rejestrów zob. Waldemar CHORAŻYCZEWSKI, Krzysztof SYTA, *O możliwościach badań archiwistyki staropolskiej*, [in:] *Przełomy w historii. Pamiętnik XVI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu*, t. 2, Toruń 2001, s. 281–296; Krzysztof SYTA, *Archiwa magnackie w XVIII wieku. Studium kultury kancelaryjno-archiwalnej*, Toruń 2010, s. 188–213. Tutaj zebrana literatura szerzej ukazująca tę kwestię.

² Czesława SĄDKOWSKA, *Genealogia rodu Słuszków i ich archiwum (szkic genealogiczno-archiwalny)*, *Archeion*, t. 52: 1969, s. 57–81; eadem, *Ludwik Konstanty Pocięj hetman wielki Wielkiego Księstwa litewskiego i „regestr” jego archiwum z roku 1720*, *ibid.*, t. 59: 1973, s. 67–85; Rafał JANKOWSKI, *Burzliwe losy Archiwum Radziwiłłów z Nieświeża od XV w. do 1838 r.*, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 11: 2000, s. 35–68; idem, *Prace inwentaryzacyjne w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu do 1945 r.*, *Archiwista Polski*, R. 5: 2000, nr 3 (19), s. 43–55; Krzysztof SYTA, *Archiwum kniazia Andrzeja Hrehorowicza Sanguszki kowelskiego z końca XVI w.*, *Archiwa – Kancelarie – Zbiory*, t. 1: 2005, s. 29–44.

³ K. SYTA, *Archiwa magnackie w XVIII wieku*. W monografii analizowanych jest 6 (z 11) archiwów (oraz ich inwentarzy) litewskich rodów magnackich z XVIII w.

kumentów dóbr Chodkiewiczów z Supraśla z końca XVIII w.⁴ Zwrócono także uwagę na rejestry dokumentów szlachty żmudzkiej z końca XVI w.⁵ Najwcześniejsze, pochodzące z XVI w., rejestry archiwalne szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego nie były dotąd analizowane. Artykuł ten ma tę lukę częściowo wypełnić.

Celem publikacji jest ustalenie okoliczności sporządzania rejestrów, a także ich typologia. W ówczesnych źródłach najwcześniejsze inwentarze dokumentów są nazywane m.in. registrami, metrykami, księgami lub po prostu dokumentami: „registum, registrum” (łac.), „registr, rejestrz, sprawy, metryki, księgi” (pol.), „реистр, реестр” (w języku ruskim). W artykule używam pojęcia „rejestr”, które występuje w ówczesnych źródłach najczęściej, jako termin najlepiej odzwierciedlający różnorodność znaczeń – od inwentarza do indeksu. Współcześni rejestrami nazywali zazwyczaj spisy dokumentów sporządzone w porządku chronologicznym, które czasami dzielono według tematów lub znaczenia.

Wiek XVI stanowi okres kształtowania się tradycji sporządzania rejestrów archiwalnych. Stąd zachowało się ich niewiele. Zasadniczo więcej informacji o ówczesnych zbiorach dokumentów rodowych znaleźć można w Metryce Litewskiej lub w ziemskich i grodzkich księgach sądowych⁶. Dla badań nad szesnastowiecznymi archiwami ważne są również rejestry z wieku XVII i późniejsze, aczkolwiek zastosowanie retrospekcji w tym przypadku bywa ryzykowne. Podczas sporządzania nowych inwentarzy archiwalnych siedemnastowieczni archiwiści czasami nie pozostawiali nawet śladu po dawnych rejestrach, niszczyli poprzedni system, a nawet same dokumenty⁷. Przykładowo archiwariusze Kazimierza Leona Sapiehy w latach 1647–1648 dokonali zupełnie nowego podziału materiałów w archiwum, sporządzając według innych zasad rejestry przechowywanych w nim dokumentów⁸. W przypadku archiwum Sanguszków szczególnie dużo zmian dotyczących klasyfikowania dokumentów wpro-

⁴ *Sumariusz dokumentów do dóbr supraskich*, oprac. Antoni MIRONOWICZ, Białystok 2011; *Kazimiero Leono Sapiegos archyvo inventorinė knyga (1647/1648 m.)*, par. Dariusz ANTANAVIČIUS, Algirdas BALIULIS, Vilnius 2014.

⁵ Krzysztof SYTA, *Archiwa szlachty żmudzkiej w II połowie XVI wieku*, [in:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, red. Bohdan RYSZEWSKI, t. 7, Toruń 1997, s. 29–47; Jonas DRUNGILAS, *Jono Gruževskio archyvo registras (XVI a. pab.–XVII a. pr.)*, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 1, s. 251–265.

⁶ Podobnie wygląda sytuacja dotycząca rejestrów archiwalnych w średniowiecznej Europie Środkowo-Wschodniej (np. w Królestwie Węgier), zob. Katalin SZENDE, *The Uses of Archives in Medieval Hungary*, [in:] *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, ed. Anna ADAMSKA, Marco MOSTERT, Turnhout 2004, s. 122.

⁷ R. JANKOWSKI, *Burzliwe losy*, s. 38.

⁸ *Kazimiero Leono Sapiegos archyvo inventorinė knyga*, s. XXXVII.

wadzono do rejestrów w XVIII–XIX w.⁹ Oczywiście im większy odstęp czasowy między kolejnymi rejestrami dokumentów tego samego archiwum, tym bardziej odmienną mogły mieć one postać¹⁰.

Stan źródeł nie pozwala określić nawet w przybliżeniu, ile archiwów szlacheckich miało profesjonalnie sporządzone inwentarze czy choćby zwykłe spisy dokumentów. Zasady ich przygotowywania tworzone zresztą stopniowo. Wiadomo, że już na początku XVI w. na dworach przedstawiciele najbardziej wpływowej szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego prowadzono księgi – kartulariusze (łac. *cartularium*), zawierające kopie dokumentów sporządzone w układzie chronologicznym albo ich registry. Kartulariusze można uznać za najwcześniejsze, choć specyficzne, rejestry dokumentów¹¹. Nasza dzisiejsza wiedza pozwala przypuszczać, że do połowy XVI stulecia na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego istniały tylko nieliczne inwentarze archiwalne. Zapewne można je liczyć co najwyżej w dziesiątkach. Jednak należy podkreślić, że w drugiej połowie XVI w. pojawiają się spisane przez urzędników powiatowych inwentarze dokumentów nie tylko rodów możnowładczych, lecz także średniej, a nawet drobniejszej szlachty. Świadczy to o ich upowszechnianiu się. Liczba rejestrów wzrosła szczególnie w ostatnim ćwierćwieczu tego stulecia, gdy ukształtowały się ich cechy charakterystyczne także dla późniejszych okresów. W końcu XVI stulecia pojawiły się bowiem inwentarze odzwierciedlające charakter archiwum i jego strukturę. Na przełomie XVI i XVII w. na dworach magnackich oraz zamożniejszej szlachty miano zwykle po kilka rejestrów archiwalnych. Typowym przykładem może być przypadek marszałka wielkiego litewskiego Krzysztofa Mikołaja Dorohostajskiego. W testamencie tego magnata z 1615 r. zostały wymienione skrzynie przechowywane na dworze w Oszmianie i w piwnicy murowanego domu w Brześciu, w których były złożone rejestry spisane przez jego urzędnika Stefana Jaugiełłę, a w oddzielnej skrzyni znajdował się „rejestr główny”¹². Podobny inwentarz miał w 1616 r. Krzysztof II Radziwiłł, był to: „Rejestr spraw prawnych na wszystkie imiona”¹³. Przypuszczalnie można mówić o setkach rejestrów dokumentów sporządzonych w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy do końca XVI w. Zmiany

⁹ Bronisław GORCZAK, *Katalog rękopisów archiwum XX. Sanguszków w Sławucie*, Sławuta 1902; Krzysztof SYTA, *Dzieje archiwów książąt Sanguszków*, *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 11: 2000, s. 108–109.

¹⁰ *Kazimiero Leono Sapiegos archyvo inventorinė knyga*, s. XXXVII–XXXVIII.

¹¹ Kwestię profesjonalnych rejestrów i kartulariuszy w dyplomatyce francuskiej omawia: Laimonas KARALIUS, *Lietuvos Metrikos knyga vaidmuo Aleksandro Jogailaičio kanceliarijoje (problemos aktualumas ir tyrimo perspektyvos)*, *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 1, s. 191–192.

¹² Urszula AUGUSTYNIAK, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2014 (wyd. 2), s. 156.

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt. AGAD), Rękopisy Biblioteki Radziwiłłowskiej, sygn. VIII-13, k. 3.

zachodzące w tradycji sporządzania inwentarzy dokumentów odzwierciedla coraz szerszy zakres terminów w ich nazewnictwie pojawiających się stopniowo w wiekach XVI–XVIII¹⁴.

W historiografii zwrócono już uwagę na problem dotyczący różnorodności (pod względem treści i formy) rejestrów dokumentów sporządzanych nawet w tej samej kancelarii¹⁵. Realia XVI w., zwłaszcza jego drugiej połowy, odzwierciedlają podstawowy podział rejestrów na: generalne (powszechne), obejmujące cały zasób archiwum, oraz rejestry cząstkowe¹⁶. Taki podział jest warunkowy, ponieważ nie było ścisłych granic między tymi dwoma rodzajami rejestrów. Należy także zauważyć, że szesnastowieczne inwentarze dokumentów ukazywały zwykle tylko główną część posiadanego zasobu archiwum, dotyczyło to także rejestrów generalnych.

GENERALNE INWENTARZE ARCHIWÓW SZLACHECKICH
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W XVI WIEKU:
OD KARTULARIUSZY DO REJESTRÓW

Pod względem objętości rejestry generalne były najbardziej obszernymi inwentarzami posiadanych dokumentów. Spisywano je w celu gromadzenia i uporządkowania informacji. Sporządzano je w ważnych momentach życia właścicieli archiwów i historii całego rodu. Często odbywało się to przy okazji podziału majątku, więc i rozdziału dokumentów dotyczących majątności.

Każdy z rodzajów inwentarzy miał swoją specyfikę. Do najważniejszych należały **rejestry informacyjno-porządkujące**, które najlepiej odzwierciedlają nie tylko dostępne dokumenty, lecz także strukturę archiwów. Od początku XVI w. spisywano je na dworach możnowładców i zamożnej szlachty, gdzie gromadzono znaczną liczbę dokumentów. Początkowo prowadzono księgi typu kartulariuszy charakterystyczne dla średniowiecza. Spisywano je np. na dworze Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła (zmarłego w 1521 r.). W 1524 r. jego syn zarzucał swojej matce Elżbiecie Radziwiłłowej, że po śmierci męża „привилія и листы купчыы, и записы, и книги тые, в которых суть вси листи, привилія и записы, и листы купчыи отца ихъ вписаны, взяла къ своимъ рукамъ”¹⁷. Jak widać, zestawiono sporo różnych dokumentów i to pozwala na zaliczenie wspomnianych ksiąg Radziwiłłów do grupy rejestrów generalnych. Na dworze wojewody wileńskiego Olbrachta Gasztołda w latach 1518–1532 prowadzono różne „Księgi dworskie Gasztołtowe pożytków i da-

¹⁴ K. SYTA, *Archiwa magnackie w XVIII wieku*, s. 188.

¹⁵ Piotr BAŃKOWSKI, *Porządkowanie archiwaliów prywatnych*, Archeion, t. 19–20: 1951, s. 19–20; K. SYTA, *Archiwa magnackie w XVIII wieku*, s. 188–193.

¹⁶ K. SYTA, *Archiwa magnackie w XVIII wieku*, s. 193.

¹⁷ *Lietuvos Metrika (1522–1530), 4-oji Teismų bylą knyga*, par. Stanislovas LAZUTKA, Irena VALIKONYTĖ [et al.], Vilnius 1997, s. 131.

nin, przedania”, z których część miała zapewne charakter inwentarzy archiwalnych¹⁸. Tak właśnie w latach 1551–1556 poszczególne zbiory dokumentów, należące wcześniej do Gasztołda, określił pisarz Maciej Sawicki. Być może to on zebrał dokumenty Gasztołdów w jednym zbiorze. W 1623 r. metrykant Metryki Litewskiej (ML) całość dokumentów po wojewodzie wileńskim określił już jako jedną księgę. Zdaje się, że do kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego trafiło dużo archiwaliów pogasztołdowskich.

Można prześledzić drogę zbioru gasztołdowskich dokumentów do kancelarii władcy, ujawniającą również okoliczności sporządzenia rejestrów. Po śmierci ostatniego przedstawiciela rodu, wojewody trockiego Stanisława Gasztołda (zmarł w grudniu 1542 r.), latem 1543 r. pisarz wielki litewski Iwan Hornostaj w imieniu hospodara zajął się przejęciem majątku po Gasztołdach¹⁹. Zostały wówczas przejęte m.in. księgi dworskie i rejestry spisane w latach 1532–1537²⁰. Materiały te trafiały do kancelarii wielkookszyczej w okresie od końca czerwca 1543 do końca 1544 r.: „На памет, которие рейстра Кгаштолтовъские с королемъ его млстью молодымъ пошли. 1. Напервей, рейстръ прыходу и платовъ з ыменей пана Кгаштолтовых. И в томъ же рейстре росход тымъ пенезем. 2. Другий рейстръ скарбу пана Кгаштолтового. 3. Рейстръ листовъ и привилъев пана Кгаштолтовых. 4. Рейстръ листовъ купчыихъ на земли людей бортьскихъ. 5. Копей листовъ Комаровъскихъ, Олексеевыхъ и инъшыхъ на имена ихъ, которие они на панехъ Кгаштолтехъ выслужили. 6. Рейстръ внесенья панъны виленъское в домъ пановъ Кгаштолтовъ”²¹. We wrześniu 1544 r. w Brześciu Iwan Hornostaj przekazał Zygmuntowi Staremu według osobnego spisu złoto i kosztowności Gasztołdów, a 1 grudnia Zygmunt August w Wilnie kwitował podskarbiego, który ponownie zgodnie z rejestrem przekazał klejnoty Gasztołdów²².

Po pięciu latach archiwalne dziedzictwo Gasztołdów znalazło się w ręku Zygmunta Augusta. Po śmierci Zofii Gasztołdowej (zmarłej w sierpniu 1549 r.) podjęto starania o sporządzenie rejestru jej majątku²³. Na dwór magnatki

¹⁸ Darius ANTANAVIČIUS, *Originalių Lietuvos Metrikos XVI a. knygų sąrašas*, Istorijos šaltinių tyrimai, t. 4: 2012, s. 180.

¹⁹ Królowa Bona do Zofii Gasztołdowej, Kraków, 4 VI 1543 r., *Listy polskie XVI wieku*, t. 1: *Listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewiczza*, red. Kazimierz RYMUT, Kraków 1998, s. 303.

²⁰ Przykładowo „Regestr wyprawy” Barbary Radziwiłłówny, AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej cyt. AR), dz. XI, nr 18, k. 30–45.

²¹ *Lietuvos Metrika (1540–1543), 12-oji Teismų bylą knyga*, par. Irena VALIKONYTĖ, Neringa ŠLIMIENĖ [et al.], Vilnius 2007, s. 241.

²² AGAD, Dok. perg., dz. I, nr 8655, 8656.

²³ Listy Zygmunta Augusta do M. Radziwiłła „Rudego”, Kraków, 25 VIII i 13 XII 1549 r., *Listy polskie XVI wieku*, t. 2: *Listy z lat 1548–1550 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewiczza*, red. Kazimierz RYMUT, Kraków 2001, s. 379, 428–429.

w Wołożynie – w celu sporządzenia rejestru i przejęcia majątności – przybyli trzej członkowie Rady Panów: kanclerz biskupa wileńskiego Stanisław Gabryłowicz, starosta radoszkowicki Augustyn Furs i dworzanin królewski Boufal. W Wilnie skarbnikowi władcy Stefanowi Wełkowiczowi zostały przekazane zapieczętowane skrzynie przywiezione z dworów w Wołożynie i Kojdanowie oraz z dworu Z. Gasztołdowej w Wilnie. Szwagier króla, Mikołaj Radziwiłł „Rudy”, i dworzanin Jan Szymkowicz byli odpowiedzialni za sporządzenie dwóch egzemplarzy rejestru: jeden został przekazany podskarbiemu ziemskiemu I. Hornostajowi, drugi został wysłany królowi do Krakowa²⁴. Jan Szymkowicz przekazał jeszcze na przechowanie do skarbcza wielkksiążęcego rejestr dworów Z. Gasztołdowej²⁵. W ten sposób powstał zbiór dokumentów, które otrzymały nazwę „Rejestrów Gasztołdów”. W 1569 r., gdy zaistniała potrzeba, by po nie sięgnąć, nie udało się ich znaleźć w skarbcu litewskim. Rejestry te zostały bowiem wcześniej zabrane przez nieżyjącego już wówczas kanclerza litewskiego Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” i znajdowały się w radziwiłłowskim archiwum w Nieświeżu²⁶. Do tego archiwum mogła również trafić oryginalna księga sądowa z lat 1510–1522 marszałka ziemskiego litewskiego Jana Radziwiłła. Jedną z jej części (k. 154–171, 235–237) stanowiły rejestry majątków anonimowego właściciela sporządzone w latach 1510–1511²⁷. W historiografii długo dyskutowano na temat tego, do kogo należały opisane dobra – do Zygmunta Starego czy do Olbrachta Gasztołda²⁸. Obecnie uważa się, że wspomniane rejestry są fragmentem archiwum Gasztołdów²⁹. Prawdopodobnie wspomniana księga Jana Radziwiłła została zabrana do archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu na polecenie jego syna Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”.

Część zbiorów gasztołdowskich i rejestrów z Nieświeża udało się zidentyfikować. Na liście dawnych ksiąg Metryki Litewskiej z 1623 r., znajdujących w skarbcu ziemskim Wielkiego Księstwa Litewskiego, odnotowano: „Sprawy zaś na dobra Goształtowskie i insze spadkowe, do stołu Króla Jego Mości na-

²⁴ AGAD, Dok. perg., dz. I, nr 8664.

²⁵ Российский государственный архив древних актов, ф. 389, оп. 1, д. 1–2, ML, ks. 38, k. 11–11v.

²⁶ AGAD, AR, dz. II, nr 62–63.

²⁷ *Литовская Метрика*, т. 1: *Книги судных дел* (Русская историческая библиотека, т. 20), Петербург 1903.

²⁸ Joachim LELEWEL, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. 3, Wilno 1826, s. 96–99; Kazimierz HARTLEB, *Biblioteka Zygmunta Augusta. Studium z dziejów kultury królewskiego dworu*, Lwów 1928; Konstantinas JABLONSKIS, *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, Vilnius 1973, s. 353–357; Ałodia KAWECKA-GRYCHOWA, *Biblioteka ostatniego Jagiellona. Pomnik kultury renesansowej*, Wrocław–Warszawa 1988, s. 29–30; Marcelinas ROČKA, *Rinktiniai raštai*, par. Mikas VAICEKAUSKAS, Vilnius 2002, s. 69.

²⁹ Kęstutis GUDMANTAS, *Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos Metraščiai*, Knygotyra, t. 41: 2003, s. 9–24.

leżące, iż pewnego rejestru i porządku nie miały, przystąpić do odbierania ich, ażby porządnie złożone byli, nie mogli³⁰. W 1623 r. kanclerz litewski Lew Sapieha akta te z księgami Metryki Litewskiej przekazał nowemu pieczętarzowi Litwy Albrychtowi Stanisławowi Radziwiłłowi³¹. W taki sposób część zbiorów gasztołdowskich została włączona do Metryki Litewskiej (sporo oryginalnych dokumentów tego rodzaju zachowało się w księdze ML nr 583)³². Być może część dokumentów gasztołdowskich A.S. Radziwiłł zabrał do archiwum rodowego, jak stało się to w wypadku rejestru wyprawy Barbary Radziwiłłówny³³. Jak udało się ustalić, urzędnicy dworscy Olbrychta Gasztołda (pisarz magnata Ukołow, skarbnicy Mikołaj Zacharewicz i Aleksiej Pawłowicz³⁴) w latach 1518–1542, a w latach 1542–1549 urzędnicy państwowi sporządzili około 10 różnych rejestrów majątków Gasztołdów. Wytworzyli też kilka inwentarzy dokumentów³⁵.

Na dworze książąt Ostrogskich, mającym długą tradycję redagowania pism urzędowych³⁶, również prowadzono kartulariusze. Na początku XVIII w. do archiwum książąt Sanguszków³⁷ z innymi dokumentami trafiła rękopiśmienna księga pt. „Munimenta Ducum in Ostrog”, licząca 460 stron. Była to księga kopii przywilejów nadanych przez władców książętom Ostrogskim³⁸ dotyczących ich dóbr, sporządzona około 1539 r. Mogła powstać podczas podziału majątku między wdowę po Ilii Ostrogskim, księżną Beatą Kościelecką, a przyrodnim bratem jej męża, Konstantym Wasylem Ostrogskim. Zapewne na żądanie magnatki został sporządzony zbiór kopii najważniejszych dokumentów, który uzyskał potwierdzenie patronki księżnej Ostrogskiej, królowej Bony (z podpisem „Bona regina subscripsit”)³⁹. Z tego też powodu zbiór ten nazywany jest dzisiaj „Księgą królowej Bony”.

³⁰ D. ANTANAVIČIUS, op.cit., s. 162, 180.

³¹ Waldemar MIKULSKI, *Dokumenty z Archiwum Wielkiego Księstwa Litewskiego w archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, Miscellanea Historico-Archivistica, t. 7: 1997, s. 73.

³² ML, ks. 583; AGAD, Tzw. Metryka Litewska, dz. IV, B 24.

³³ Na dokumencie późniejsi archiwiści zaznaczyli: „Nr. 5, fasc. 6, do spraw familijnych”, AGAD, AR, dz. XI, nr 18, k. 30–45.

³⁴ ML, ks. 31, k. 132v–133v.

³⁵ AGAD, Dok. perg. dz. I, nr 8664; ML, ks. 38, k. 11–11v.

³⁶ Na początku lat sześćdziesiątych XVI w. na dworze Ostrogskich prowadzono oddzielne księgi sądowe, zob. Ігор ТЕСЛЕНКО, *Організація функціонування заворного суду князів Острозьких (до постановки проблеми)*, [in:] *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.)*, рэд. Андрэй М. Янушкевіч, Мінск 2014, s. 198.

³⁷ W 1710 r. Paweł Karol Sanguszko ożenił się z Marią Lubomirską. W następstwie tego trafiły do niego dokumenty Ostrogskich, Zasławskich oraz Tarnowskich, zob. Roman MARCINEK, *Sanguszko Paweł Karol*, [in:] *Polski słownik biograficzny* (dalej cyt. PSB), t. 34, Wrocław 1992–1993, s. 499.

³⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17*, par. Laimonas KARALIUS, Darius ANTANAVIČIUS (tekstai lotynų kalba), Vilnius 2015, s. 497.

³⁹ Władysław РОСІЄНА, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia*, t. 3, Poznań 1958, s. 135–136.

W Wielkim Księstwie Litewskim sporządzanie na dworach magnackich ksiąg zawierających kopie dokumentów było w XVI i XVII w. już powszechnym zjawiskiem. W księdze tego typu określanej mianem „Metryki Jego Mości Pana Jana Chodkiewicza 1572–1579”⁴⁰ pisarz nadworny kasztelana wileńskiego Jana Hieronimowicza Chodkiewicza spisał dokumenty o charakterze gospodarczym. Rejestr dokumentów wojewody wileńskiego Jana Hlebowicza sporządzony przed 1549 r. (datą jego śmierci) miał zapewne postać kartulariusza, w którym został szczegółowo opisany każdy dokument⁴¹. Natomiast w osobnej księdze z 1690 r., zawierającej 264 kopie dokumentów, zostały spisane najważniejsze przywileje Radziwiłłów linii na Birżach i Dubinkach z lat 1492–1690⁴².

W pierwszej połowie XVI w. na litewskich dworach możnowładczych zaczęto sporządzać inwentarze archiwalne w dosłownym tego słowa znaczeniu. Na dworze wspomnianych kniaziów Ostrogskich istniały nie tylko księgi zawierające kopie dokumentów, lecz także szczegółowe rejestry akt przechowywanych w skarbcu. Taki inwentarz przed 1530 r. sporządził wieloletni podskarbi hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego Iwan Fiodorowicz⁴³. Podobne rejestry dokumentów sporządzali urzędnicy książąt Słuckich, jak np. przed 1542 r. Jan Łowaniecki – podskarbi Jerzego Siemionowicza Słuckiego – lub w 1556 r. – Abraham Łabkowski, urzędnik kniazia Jerzego Słuckiego⁴⁴.

Rejestry opisujące zbiory dokumentów miała też zamożna szlachta litewska. Piotr Bohowityn Szumbariski nie miał takiego majątku, jak jego słynny krewny, podskarbi wielki litewski Bohusz Bohowitynowicz, ale najwyraźniej przejął tradycję podskarbiego w zakresie porządkowania dokumentów. W 1554 r. jego syn Michał wspominał o dokumentach po zmarłym ojcu i o rejestrach sporządzonych w pierwszej połowie XVI w.: „две скрыни з листы старыми и з реестры, и з списски, и со всею справою небожчика пана Боговита в справах Шумбарских и всех дворов”⁴⁵. Przed 1558 r. rejestr generalny archiwum mieli bracia Kopoczowie⁴⁶. Znany jest też rejestr dokumentów unickiego biskupa łuckiego Cyryla Terleckiego, podany do wpisania do ksiąg kancelaryjnych w 1596 r. Inwentarz powstał w momencie, gdy jego brat Jarosz przekazał do przechowania archiwum władzyki mieszczaninowi

⁴⁰ Архив Санкт Петербургского института истории РАН, Коллекция рукописей Археографической комиссии, ф. 114, д. 11, но. 87.

⁴¹ ML, ks. 255, k. 369v; Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius, Rankraščių skyrius, (dalej cyt. LMAVB, RS), f. 1, nr 160.

⁴² AGAD, AR, dz. XI, nr 2.

⁴³ Lietuvos Metrika (1540–1543), 12-oji Teismų bylių knyga, s. 132.

⁴⁴ ML, ks. 251, k. 40; Lietuvos Metrika (1540–1543), 12-oji Teismų bylių knyga, s. 206.

⁴⁵ ML, ks. 245, k. 108v.

⁴⁶ Ibid., ks. 249, k. 222v–224.

z Pińska Grzegorzowi Krupie. W zbiorze hierarchy zarejestrowano ponad 100 różnego typu dokumentów. W rejestrze tym w niektórych wypadkach zaznaczono daty spisania dokumentów, rodzaj materiału, na jakim je sporządzono, informację o pieczęciach oraz osobach na nich podpisanych⁴⁷.

Rejestry generalne sporządzano w celach użytkowych (informacyjnych), aby było wiadomo, jakie akta zgromadzono w zasobie archiwum. Takie funkcje pełniły kartulariusze i spisy zawierające krótkie adnotacje o dokumentach. W końcu XVI w. pojawiły się rejestry, które pełniły szersze funkcje, dostarczające bardziej szczegółowych informacji, także o samym archiwum. W miarę wzrostu znaczenia dokumentów i ich liczby wcześniejsze rejestry o prostszej strukturze przekształcały się w szczegółowe spisy zasobów archiwów prywatnych.

Takie rejestry w celu zinwentaryzowania i uporządkowania zbiorów zostały sporządzone w latach 1596–1603 przez zamożnego żmudzkiego szlachcica pochodzenia polskiego, Jana Grużewskiego⁴⁸, a także przez wojewodę wendeńskiego Krzysztofa Słuszkę około 1606 r.⁴⁹ Wykonano je na zlecenie właścicieli archiwów. Moment sporządzenia rejestru Grużewskiego wiąże się z tym, że w 1596 r. został on właścicielem dworu Kielmy. Tymczasem w przypadku Słuszki inwentarz został sporządzony prawdopodobnie w związku ze śmiercią jego starszego brata Mikołaja⁵⁰. Rejestr J. Grużewskiego został sporządzony w dwóch etapach: w 1596 r. spisano rejestr dokumentów dworskich, a w latach 1596–1603 opisane dokumenty sklasyfikowano według poprzednich właścicieli majątków. W inwentarzu K. Słuszki dokumenty były podzielone na serie tematyczne (z podziałem na posiadłości lub na teki poszczególnych osób), w ramach których starano się przestrzegać chronologii. Rejestr J. Grużewskiego zawiera 209 dokumentów majątkowo-prawnych. W inwentarzu K. Słuszki zarejestrowano około 300 dokumentów (62 dokumenty spakowane w cztery wiązki), nie licząc drobniejszych kwitów. Dominowały materiały o charakterze prawnym i majątkowym, znajdowały się tam również dokumenty osobiste. Wymieniono w nim też pięć rejestrów dokumentów, np. rejestr z 1567 r., sporządzony po śmierci Jana Kmity. Oba rejestry zbiorów dokumentów – J. Grużewskiego i K. Słuszki – zostały spisane po polsku przez sekretarzy dobrze znających się na sporządzaniu pism oraz na prawno-administracyjnej terminologii. W inwentarzu J. Grużewskiego wyróżniono pierwsze inicjały słów, wyodrębniono początek tekstu każdego dokumentu. W rejestrze Słuszków pierwsze litery wersów zostały napisane wyjątkowo starannie. W niektórych przypadkach opisano materiał dokumentu, pieczęć i podpisy. W obu reje-

⁴⁷ Ibid., ks. 285, k. 95v–98v.

⁴⁸ LMAVB, RS, f. 256, b. 3904.

⁴⁹ AGAD, Archiwum Roskie, Akta gospodarczo-majątkowe, sygn. 1038, nr CXI 1/19.

⁵⁰ Mirosław NAGIELSKI, *Słuszka Krzysztof*, [in:] PSB, t. 39, Wrocław 1999–2000, s. 152.

strach występuje korekta dat. Jan Gruzewski nosił dopiski w dokumentach – aktach sądowych (proces J. Gruzewskiego i Stanisława Radowicza toczony w latach 1584–1586 w sądzie grodzkim żmudzki⁵¹). Zarówno J. Gruzewski⁵², jak i K. Słuszka nie tylko sami przeglądali poszczególne dokumenty, ale być może nawet dyktowali je swoim sekretarzom. Przykładowo niektóre dokumenty K. Słuszki zostały określone jako należące do „naszej Pani Matki” albo jej siostry. Oba rejestry pełniły funkcje „indeksu archiwalnego”. O tym, że posługiwano się rejestrem podczas sprawdzania dokumentów, świadczą kreski stawiane przez jego autora na marginesie przy poszczególnych dokumentach.

Rejestry inwentaryzacyjne. Te rejestry dokumentów były sporządzane od pierwszej połowy XVI w. w przypadku śmierci właścicieli archiwów, czasami w przypadku zawarcia małżeństwa lub w innych wyjątkowych przypadkach. W przeciwieństwie do wyżej omówionych przykładów zawierają one często opis stanu zbiorów dokumentów zgromadzonych przez średnią i drobną szlachtę⁵³. Należy jednak podkreślić, że podczas inwentaryzacji majątku nie zawsze sporządzano rejestry zgromadzonych dokumentów, często ograniczano się do konstatacji o istnieniu takiego zbioru.

Rejestry inwentaryzacyjne były sporządzane przez urzędników władcy, woźnych sądowych. Podczas przekazywania takich rejestrów dokumentów byli obecni świadkowie. W 1585 r. w czasie przekazania dokumentów szlachcica żmudzkiego Andrzeja Bilewicza i jego rejestru wdowie Zofii Janowej było obecnych trzech świadków⁵⁴. W 1556 r. sąd, w sprawie sporu chorążyny niemeczyńskiej Anny Steckiewiczowej z pasierbami zmarłego męża o jego przywileje, w obecności służebników sądowych wydał nakaz sporządzenia rejestru wszystkich pism⁵⁵. W 1557 r. woźny sądu wileńskiego grodzkiego sporządził rejestr dokumentów zmarłego Jana Widziszki⁵⁶. W 1566 r. po śmierci Anny Niekraszowej rejestr zachowanych dokumentów został sporządzony przez wysłanego marszałka powiatowego Mikołaja Naruszewicza⁵⁷.

Tego typu rejestry powstawały także na zamówienie magnackie. W 1564 r. po śmierci kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza jego majątek ze wszystkimi dokumentami przejęła żona Anna Szemetówna i w tym samym

⁵¹ ML, ks. 281, k. 10–10v, 11v–112.

⁵² J. DRUNGILAS, op.cit., s. 256.

⁵³ *Istorijos archyvas*, t. 1: XVI a. *Lietuvos inventoriai*, par. Konstantinas JABLONSKIS, Kaunas 1934, s. 373, 420–421.

⁵⁴ Ibid., s. 249.

⁵⁵ ML, ks. 252, k. 101v.

⁵⁶ Ibid., ks. 252, k. 199–199v.

⁵⁷ Ibid., ks. 264, k. 148v–151v.

roku przekazała synom. Z tej okazji skarbnik magnatki sporządził „rejestr pism i przywilejów”⁵⁸.

W przypadku śmierci właściciela archiwum podczas inwentaryzacji pozostałego po nim majątku osobno spisywano zgromadzone przez niego dokumenty. Taki rejestr został sporządzony w maju 1571 r. po śmierci Krzysztofa Chodkiewicza⁵⁹. Podskarbi dworny litewski Wawrzyniec Wojna przed 1576 r. sporządził rejestr pism i przywilejów zmarłego starosty żmudzkiego Macieja Kłoczki. W 1594 r. Jakub Kulvietis sporządził rejestr dziewięciu dokumentów zmarłego Adama Kulvietisa⁶⁰. Obszerniejszą zawartość i bogatszą historię ma rejestr archiwum Andrzeja Sanguszki Kowelskiego (zmarłego w 1591 r.), sporządzony 27 VI 1598 r.⁶¹ Zawiera on dokumenty od połowy do końca XVI w. Zostały one podzielone na 18 większych grup. W pierwszej i ostatniej grupie opisano różnorodne pisma, w tym dokumenty o charakterze osobistym. Pozostałą część stanowią dokumenty o charakterze prawnomajątkowym⁶². Sporo informacji dostarczają inne podobne rejestry dokumentów: Jana Czyża z 1560 r.⁶³ lub wspomniany spis Andrzeja Bilewicza. Rejestr 62 dokumentów został sporządzony po bezpotomnej śmierci Aleksandra Chodkiewicza (zmarłego w 1578 r.)⁶⁴.

Czasami zachowały się informacje o szczegółach dotyczących pośmiertnego rejestrowania dokumentów. Wymowny jest przykład sporządzenia rejestru zbioru dokumentów szlachcica Piotra Janowicza, który zginął na wojnie w pierwszej połowie XVI w. Po tym, gdy szlachcic poszedł na wojnę, jego żona Elżbieta Jadowtówna w obecności braci przekazała skrzynię męża ze spisanymi dokumentami na przechowanie szlachcicowi Mateuszowi Bortkiewiczowi. Rejestr zbioru dokumentów kobieta pozostawiła sobie. W 1547 r. po śmierci P. Janowicza bracia męża oskarżyli ją o przywłaszczenie części dokumentów dotyczących spraw majątkowych. W materiale procesu sądowego została opisana procedura rejestrowania dokumentów w momencie przekazywania ich przez E. Jadowtównę M. Bortkiewiczowi. Akta wkładane do skrzyni na podstawie rejestru nie były pokazywane świadkom. Z tego powodu w skrzyni miało zabraknąć sześciu pism dotyczących kupna dwóch posiadłości. Szlachcianka uzasadniła to kradzieżą z jej stodoły. Jedno pismo w ogóle nie zostało

⁵⁸ Ibid., ks. 38, k. 472–475v.

⁵⁹ LMAVB, RS, f. 16, nr 7.

⁶⁰ ML, ks. 279, k. 243v–247v; *Istorijos archyvas*, t. 1, s. 357–358.

⁶¹ AGAD, AR, dz. X, sygn. 86, k. 14–19; K. SYTA, *Archiwum kniazia Andrzeja Hrehorowicza Sanguszki*, s. 34–35.

⁶² AGAD, AR, dz. X, sygn. 87, k. 9–31; K. SYTA, op.cit., s. 36–43.

⁶³ ML, ks. 255, k. 160–163v.

⁶⁴ *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV–XVIII w.*, opr. Józef MAROSZEK, Białystok 1994, s. 83–100.

przez nią umieszczone w skrzyni, aczkolwiek później wdowa pokazywała je urzędnikom. Sąd nakazał oddanie dokumentów braciom męża i po raz kolejny zostały sporządzone ich rejestry i przekazane obu stronom⁶⁵.

Rejestry inwentaryzacyjne były sporządzane także z okazji zawarcia małżeństwa. Zachował się taki rejestr dokumentów księżnej Barbary Sołomereckiej (najpierw żony Konstantego Chodkiewicza (zmarłego w 1571 r.), a następnie wojewody połockiego Stanisława Dowojny (zmarłego w 1573 r.)), sporządzony w listopadzie 1572 r. podczas jej powtórnego zamążpójścia⁶⁶. W styczniu 1574 r. magnatka przekazała rejestr i wszystkie dokumenty na przechowanie wojewodzie brzeskiemu Hawryle (Gabrielowi) Hornostajowi w Wilnie. W 1579 r. dokumenty powróciły do księżnej, ale część z nich pozostała zapewne u Hornostaja⁶⁷. W ten sposób niektóre akta Dowojnów i Chodkiewiczów trafiły do archiwum Hornostajów.

Rejestry tworzone w trakcie działu dóbr również były sporządzane już w pierwszej połowie XVI w. i zazwyczaj odzwierciedlały cały zasób archiwalny lub jego część. W takich okolicznościach np. w 1546 r. Bogdan Epimach zestawiał pisma dotyczące dworu w Ratomiu przechowywane w skrzyni⁶⁸. W 1547 r. książę Fiodor Sanguszko nakazał, by po jego śmierci dokumenty zostały przekazane na przechowanie żonie lub najstarszemu synowi. Po dokonaniu podziału majątku wszyscy jego synowie musieli się podzielić odpowiednimi dokumentami⁶⁹.

W wielu źródłach zachowały się informacje na temat procesu podziału majątku i archiwów. W 1562 r. nastąpił podział zbioru dokumentów wojewody wileńskiego Jana Hlebowicza. Wdowa po nim – Anna Zasławska – opisane w rejestrze dokumenty po zmarłym mężu przekazała synowi Janowi, który w 1562 r. stał się pełnoletni. Podział odbywał się w obecności biskupa żmudzkiego Jana Domanowskiego i podskarbiego ziemskiego Ostafija Wołłowicza⁷⁰. Jan Hlebowicz otrzymał część archiwum ojca, a u matki pozostały dokumenty dotyczące dóbr należących do niej jako do wdowy oraz darowizny męża i jej osobiste dokumenty⁷¹. Podział zasobu archiwum Hlebowiczów odbył się pokojowo, wszystko przebiegło zgodnie z wolą wojewody wyrażoną na piśmie. W końcu XVI w. w podobny sposób dokonali podziału dokumentów oraz

⁶⁵ ML, ks. 234, k. 184v–188.

⁶⁶ AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna, nr 322–323.

⁶⁷ ML, ks. 272, k. 156v–157.

⁶⁸ Ibid., ks. 233, k. 27v–29.

⁶⁹ *Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie*, t. 4: 1535–1547, wyd. Bronisław GORCZAK, Lwów 1890, s. 562–565.

⁷⁰ ML, ks. 255, k. 369v–371.

⁷¹ Михаил Федорович Спиридонов, *Заславль в XVI в.*, Минск 1998, s. 12.

złożyli podpisy na ich rejestrach szlachcice birszańscy – bracia Konstanty i Mateusz Oszmientiszkwowie⁷².

Rzecz jasna w przypadku podziału majątków, zatem i przynależnych do nich przywilejów, zdarzały się nieporozumienia. Przykładowo w styczniu 1552 r. doszło do podziału majątku i zasobu archiwum między braćmi Dymitrem a Stefanem Sapiehami. W obecności woźnego sądowego zaczęto sprawdzać dokumenty, ale ich nie czytano. Podczas przeglądania pism Dymitr Sapieha spostrzegł, że brakuje rejestru dokumentów. W trakcie kolejnego sprawdzenia dokumentów bracia się pokłócili, ponieważ wśród pism Dymitra znaleziono kilka pism Stefana oraz rejestr, które to dokumenty Dymitr najwyraźniej chciał ukryć. Niemal nie doszło do bójki między braćmi. Po upływie kilku tygodni podział został zakończony, a horodniczy wileński przekazał obu braciom po torbie z pismami, informując, która paczka należy do każdego z nich⁷³. W 1563 r. książę Bogdan Sokoliński, dzieląc się dokumentami z bratem Andrzejem, skarżył się na tego ostatniego, że ten „spoiwszy go”, zabrał pisma dotyczące podziału majątku i opuścił Wilno⁷⁴. Z trudem dokonali również podziału dokumentów sędziego ziemskiego grodzieńskiego Lew Sapieha i jego brat – kuchmistrz wielki litewski Mikołaj Sapieha. Proces między nimi trwał od roku 1581 (w Witebsku) aż do roku 1594 (w Orszy). Obie strony nie mogły się pogodzić w sprawie rozdziału majątków znajdujących się w województwach połockim i witebskim. W 1593 r. w Orszy ustalono nawet, że zostaną rzucone losy „таковым способом кончит, же росписавшы и розделивши и поровнавши тые русские имена на две части мает тот роздел через жеребий кончити, то ест чей жеребий на первой вымет ся, тот собе часть наперед обирал в держанье свое мети”⁷⁵. W 1594 r., po rzuceniu losów, kuchmistrzowi wielkiemu litewskiemu przypadły dobra i dokumenty wymienione w 13 pozycji rejestru, a jego bratu – w 11⁷⁶.

CZĄSTKOWE REJESTRY ARCHIWÓW

SZLACHTY WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W XVI WIEKU

Powodem sporządzania częściowych rejestrów było zwykle kupno lub sprzedaż nieruchomości, różnorodne innego typu transakcje, spory i procesy sądowe dotyczące spraw majątkowych, utrata dokumentów lub ich wyjęcie z zasobu z innego powodu. Takie spisy dokumentów obejmowały część archiwaliów dotyczącą poszczególnych nieruchomości. W tego typu źródłach najczęściej brakuje informacji na temat przechowywania i sporządzania dokumentów.

⁷² Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius (dalej cyt. VUB, RS), nr 35, k. 617v.

⁷³ ML, ks. 240, k. 265–266, 287–287v.

⁷⁴ Ibid., ks. 260, k. 412v.

⁷⁵ AGAD, AR, dz. X, nr 80.

⁷⁶ Ibid., dz. X, nr 81.

Specyficzną formę wśród rejestrów częściowych mają te, które sporządzano po utracie zbiorów archiwalnych w wyniku wojen lub pożarów. Są one podobne do rejestrów generalnych, ponieważ starano się w nich przypomnieć i wymienić jak najwięcej posiadanych dokumentów. Aczkolwiek takie wykazy sporządzane w kancelariach sądowych nie były ani kompletne, ani dokładne. Często posiadane rejestry zasobów archiwalnych ginęły z innymi dokumentami. Częstkowe rejestry były sporządzane częściej niż generalne, dlatego źródła zawierają o nich więcej informacji.

Rejestry dokumentów dotyczących nieruchomości. Już w pierwszej połowie XVI w. kształtowała się tradycja przekazywania nowemu właścicielowi dokumentów sprzedaży, wymiany lub innych pism dotyczących konkretnej posiadłości. Przykładowo w 1543 r., podczas wymiany nieruchomości między kniazem Wasylem Sanguszką a królową Boną, książę musiał oddać wszystkie dokumenty dotyczące tych majątków. W akcie wymiany zauważono, że nawet jeśli Sanguszko lub jego potomkowie zachowają dla siebie jakieś dokumenty, to nie będą już one mieć mocy prawnej i „жадной помощи”⁷⁷. W 1551 r., po śmierci marszałka ziemi wołyńskiej Fiodora Sanguszki, zażądano, by wdowa po nim i najstarszy syn zwrócili królowi pisma dotyczące dwóch posiadłości, które przeszły na króla. W ustalonym terminie księżna przysłała żądane pisma⁷⁸. Chociaż w takich przypadkach rejestry przekazywanych posiadłości nie były wymieniane, wiadomo jednak, że sporządzano je przy tej okazji. Pochodzący z 1547 r. rejestr siedmiu dokumentów dworzanina Dmitrija Iljicza, przekazany jego bratankom, zawierał wpisy o rodzajach akt, a także o ich opieczętowaniu⁷⁹. Około 1550 r. marszałek ziemi wołyńskiej Piotr Kiszka podpisał rejestr dokumentów dotyczących majątku Krywicz sprzedanego Sasinowi Fiodorowiczowi. Rejestr ów spłonął w 1558 r. w Wilnie⁸⁰.

W drugiej połowie XVI w. praktyka przekazywania częściowych rejestrów dokumentów z majątkiem była już powszechna. Przykładowo w 1563 r. Aleksander Hincza, który przejął od krewnych majątek Horodyszczce, przedstawił rejestr pięciu dokumentów, które otrzymał na tę posiadłość. W 1584 r., podczas sprzedaży majątku Nibry przez ziemianina kowieńskiego Bartosza Konarskiego kasztelanowi mińskiemu Feliksowi Rafałowskiemu, został sporządzony rejestr 28 dokumentów⁸¹. 26 dokumentów przyporządkowanych w rejestrze do odziedziczonego majątku Rzesza otrzymał Fiodor Iwanowicz Szklenski. W 1586 r. został sporządzony rejestr dokumentów związanych

⁷⁷ Archiwum księżąt Sanguszków w Sławucie, t. 4, s. 340.

⁷⁸ ML, ks. 239, k. 5v.

⁷⁹ Ibid., ks. 234, k. 223.

⁸⁰ Ibid., ks. 249, k. 125.

⁸¹ Ibid., ks. 39, k. 582v–85v; VUB, RS, f. 7, nr 40, k. 340.

z majątkami zastawionymi przez księcia Słuszkę⁸². Franciszek Gradowski, przekazując w 1590 r. młodszemu braciom majątek Gajzuwę w powiecie wileńskim, dał im rejestr dokumentów powiązanych z tymi dobrami (począwszy od 1585 r.). Jerzy Kiełpsza w 1596 r., podczas sprzedaży Aleksandrowi Radziwińskiemu dwóch dworów na Żmudzi, przekazał nowemu właścicielowi dziewięć dokumentów na majątki opisane w rejestrze (od 1539 r.)⁸³.

W końcu XVI w. sporządzano też rejestry dokumentów przy okazji przekazywania majątków pod zastaw. Przykładowo w 1595 r. w Lidowianach, w trakcie zastawiania przez podkomorzego żmudzkiego Wojciecha Radziwińskiego Szymonowi Janowiczowi dworku Cytowiany w powiecie wileńskim, zostały sporządzone dwa jednobrzmiące szczegółowe rejestry 13 dokumentów dotyczących majątków, które od 1565 r. były własnością Radziwińskich⁸⁴. Wymieniono się rejestrami opieczętowanymi i podpisanymi przez dzierżawcę i właściciela majątku oraz przez trzech świadków⁸⁵.

Podobne częściowe rejestry sądowe sporządzano w przypadkach, gdy dochodziło do rozpraw sądowych w celu rozstrzygnięcia sporów dotyczących majątków, prawa dziedziczenia i ustalenia praw do posiadania przywilejów. Przykładowo, w 1558 r. wdowa Anna Kościuszkowa procesowała się z synami w sprawie odzyskania dokumentów dotyczących wszystkich posiadłości⁸⁶. Szersze rejestry sporządzano w przypadku roszczeń majątkowych o większej wartości. Sporo informacji na ten temat zawierają akta rozprawy z lat 1552–1554 między księżną Zofią Sanguszkową a jej synem z pierwszego małżeństwa Michałem Bohowitynem Szumbarskim. Księżna oskarżyła syna o najazd na dwór Kozierady, uwięzienie urzędnika Motylewskiego i zrabowanie skarba. Według niej syn z pomocnikami zapłacił kowalowi Pawłowi Rożkowiczowi za otwarcie skrzyń, zabrał mienie i wszystkie dokumenty z „glinianej piwnicy” oraz ze stodoł. W 1552 r. przed wileńskim sądem grodzkim księżna przedstawiła rejestr zrabowanych dokumentów. Syn odrzucił zarzuty i „broniąc swego honoru”, przedstawił listy matki. W jednym z listów Z. Sanguszkowa skarżyła się, że popadła w kłopoty z powodu czynów „niecnotliwego męża” Wasyla Sanguszki (zmarłego w 1557 r.). Ten z pomocnikami najechał na majątek Obolce, uwięził ją i wspomnianego powyżej Motylewskiego, oskarżając ich o zdradę, zrabował cały majątek, zwolnił jej służących. Księżna prosiła syna, by pomógł jej dotrzeć do Wilna. Z innych listów wynikało, że cały jej majątek znajdował się w Obolcach i zabrał go jej mąż, natomiast w rękę syna znajdo-

⁸² AGAD, AR, dz. X, sygn. 60, 67; Archiwum Roskie, Akta gospodarczo-majątkowe, sygn. 1038, nr CXI 1/19.

⁸³ *Istorijos archyvas*, t. 1, s. 300, 434–435.

⁸⁴ Ibid., s. 369–371.

⁸⁵ Rejestr został opisany w: K. SYTA, *Archiwa szlachty żmudzkiej*, s. 38–39.

⁸⁶ ML, ks. 252, k. 303–303v.

wało się jedynie archiwum (przechowywane we dworze w Kozieradach). Na początku następnego roku, po sporządzeniu rejestru, syn zwrócił matce część przywilejów, zachowując u siebie dokumenty Bohowitynow (które także zostały spisane)⁸⁷.

W przypadkach, gdy na skutek pożarów, wojen, kradzieży, zgubienia w podróży lub innych okoliczności zostały utracone dokumenty, do ksiąg sądowych wpisywano specyficzne cząstkowe rejestry utraconych dokumentów. Zawartość tych spisów świadczy o tym, że właściciele starali się jak najdokładniej odtworzyć ich liczbę i treść. Przykładowo szlachcic upicki Jakub Laksztute po tym, jak w 1551 r. w gospodzie w Wilnie ukradziono mu torbę z dokumentami, wymienił prawdopodobnie wszystkie, ponad 10 skradzionych dokumentów, a chorąży puński Jan Sobolewski po pożarze przypomniał treść 31 zaginionych dokumentów⁸⁸.

Zazwyczaj dokładność informacji dotyczącej zaginionych dokumentów zależała od okoliczności zaginięcia. Najbardziej dokładne były rejestry dokumentów, które zostały utracone na skutek kradzieży. Bardziej lakoniczne są rejestry pism utraconych na skutek wojen. Przykładowo w 1563 r. trafił do moskiewskiej niewoli i stracił swoje archiwum wojewoda połocki Stanisław Dowojno. Gdy w 1570 r. powrócił z niewoli, przed sądem określił swoje archiwum jako „przywileje i pisma”. Bardziej szczegółowo opisał swoje archiwum były jeniec moskiewski, książę Mateusz Massalski, który wymienił dokumenty swoje i kuzyna dotyczące kwestii własności majątków w powiecie brasławskim⁸⁹. Po utracie dokumentów sądy powiatowe czasami umożliwiały właścicielom przedstawienie ich własnych zestawień w określonym terminie. Przykładowo w 1562 r. szlachcic Jerzy Janowicz, powiadamiając o kradzieży dokumentów dotyczących jego posiadłości, nie mógł sobie dokładnie przypomnieć ich liczby i szczegółowej treści, ale dodał, że wkrótce postara się sporządzić ich rejestr⁹⁰.

Do najcenniejszych rejestrów utraconych dokumentów należą spisy dokonane w księgach grodzkich lub ziemskich po pożarach, podczas których zniszczeniu uległy prywatne archiwa. Wymienię tylko kilka typowych przypadków. O powszechnym rejestrze archiwum średniozamożnego szlachcica Griszki Mitkowicza informuje inwentarz dokumentów spalonych podczas pożaru w Wilnie w 1539 r. Wygląda na to, że znał on treść prawie wszystkich z kilkunastu dokumentów dotyczących dóbr ojcowskich. Podobnie było w przypadku rejestru spalonego zasobu archiwum dworzanina Jarosza Ragozego z 1557 r.⁹¹

⁸⁷ Ibid., ks. 245, k. 65–113.

⁸⁸ Ibid., ks. 240, k. 228; ks. 256, k. 308–309v.

⁸⁹ Ibid., ks. 48, k. 368; ks. 249, k. 415v–416v.

⁹⁰ Ibid., ks. 260, k. 284.

⁹¹ Ibid., ks. 23, k. 132v; ks. 251, k. 82v.

Szczególnie dużo informacji zawiera inwentarz spalonych dokumentów kasztelana mińskiego Jana Hlebowicza: zostało w nim wymienionych 30 grup dokumentów dotyczących jego najważniejszych posiadłości znajdujących się w różnych powiatach oraz murowanego domu w Wilnie przy ul. Niemieckiej. Ponieważ dokumenty żony Hlebowicza, Katarzyny z Krotoskich, nie zostały wspomniane, być może były one przechowywane w innym miejscu⁹².

W końcu XVI w. powstała tradycja sporządzania rejestrów dokumentów z różnych powodów wyjmowanych z archiwów prywatnych (rewersy archiwalne). Przykładowo w 1595 r. urzędnik Radziwiłłów birżańskich Jerzy Chrzonowicz pobrał z archiwum radziwiłłowskiego niezbędne dokumenty i sporządził na ich podstawie „regestr spraw”. W 1598 r. w rejestrze archiwum kniazia Andrzeja Sanguszki wśród 18 grup akt wymieniony jest rejestr dokumentów własnościowych dotyczących majątku Obolce, wyjętych z tego archiwum przez Piotra Stabrowskiego – męża siostry księcia. W końcu 1601 r. byli opiekunowie księcia Samuela Sanguszki-Kowelskiego – Sapiehowie, podczas zwracania mu dokumentów własnościowych, sporządzili szczegółowy rejestr przekazywanych akt⁹³.

Wyjątkowy spośród tego typu rejestrów jest sumariusz dokumentów majątkowych bezprawnie zabranych ze skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego przez dworzanina gospodarskiego Jana Ościka w 1586 r. W 1581 r., po tym gdy ojciec szlachcica – Hrehory Ościk został skazany na karę śmierci za zdradę stanu, jego posiadłości uległy konfiskacie. Jednakże ostatecznie syn Hrehorego został uznany za niewinnego i król Stefan Batory zwrócił mu część majątków po ojcu. Niemniej Jan Ościk, po przejęciu zwróconych mu dóbr i odnoszących się do nich dokumentów, bezprawnie wziął jeszcze ze skarbcza przywileje na nienależące do niego dawne posiadłości Ościków, np. majątek Gegużinė, który wówczas był własnością wojewody trockiego Jana Hlebowicza. Nakazano mu zwrócić zabrane dokumenty, lecz J. Ościk wzbraniał się przed ich oddaniem. Ostatecznie sąd nakazał mu zwrot tych bezprawnie zatrzymanych akt, które zostały oddzielnie spisane, w ciągu sześciu tygodni⁹⁴.

WNIOSKI

Wiek XVI był okresem kształtowania się jednego z najważniejszych źródeł – pierwotnych rejestrów zasobów prywatnych archiwów szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego. Do dziś zachowało się niewiele oryginalnych in-

⁹² Ibid., ks. 272, k. 35v–37v. Publikacja rejestru w: Raimonda RAGAUSKIENĖ, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų archyvo atvejis: Dubrovnos linijos Hlebaivičių dokumentų aprašai Lietuvos Metrikoje*, Istorijos šaltinių tyrimai, t. 4, s. 129–132.

⁹³ Национальный исторический архив Беларуси, ф. 694, оп. 4, д. 5792, к. 120; AGAD, AR, dz. X, sygn. 86, k. 28; sygn. 87.

⁹⁴ ML, ks. 279, k. 403–405v.

wentarzy archiwów, znacznie bogatsze są informacje na temat „dokumentów o dokumentach” (wyciągi z ksiąg sądowych lub zapisy w Metryce Litewskiej).

Na początku XVI w. na dworach szlacheckich były sporządzane spisy – kartulariusze, charakterystyczne dla średniowiecza, zawierające kopie dokumentów lub rejestry pism z podaniem krótkiej adnotacji o ich treści. W drugiej połowie XVI w. pojawiły się także rejestry dokumentów sporządzane przez przedstawicieli drobnej i średniej szlachty. W ostatnim ćwierćwieczu ostatecznie ukształtowały się cechy charakterystyczne dla inwentarzy późniejszych okresów. Zamożna szlachta miała zwykle po kilka rejestrów (archiwalnych) różnej objętości.

Typologia dokumentów opisanych w rejestrach i ich objętość pozwala wyróżnić rejestry generalne obejmujące wszystkie lub znaczną część dokumentów z zasobu archiwum i rejestry częściowe, które występują częściej, ale są bardziej fragmentaryczne. Zazwyczaj jednak nawet rejestry generalne zawierają nie wszystkie dokumenty danego archiwum, a jedynie najważniejsze dla właściciela.

Rejestry generalne sporządzano w celach informacyjnych oraz użytkowych (zarządzanie dobrami i związaną z nimi dokumentacją), podczas inwentaryzacji nieruchomości i/lub w czasie podziału majątku i dokumentów między spadkobierców. Powodem sporządzania rejestrów częściowych było zawieranie umów majątkowych, utrata dokumentów lub celowe wyjęcie ich z archiwum.

Nadesłany: 20 XII 2015

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych: 20 III 2016

Zaakceptowany: 26 III 2016

Prof. dr Raimonda Ragauskienė

Instytut Historii Litwy

e-mail: raimondrag@gmail.com

DIE FRÜHEN ARCHIVREGISTER DES ADELS IM GROSSFÜRSTENTUM
LITAUEN (16. JAHRHUNDERT)

Zusammenfassung

Schlüsselwörter: Großfürstentum Litauen (GFL), 16. Jahrhundert, Adelsarchive, Archivregister

Im Beitrag werden die frühen privaten Archivregister des Adels im Großfürstentum Litauen (GFL) des 16. Jahrhunderts behandelt. Im genannten Jahrhundert bildete sich die Tradition der Registerführung heraus. Bis heute sind nur wenige originale Register erhalten geblieben. Daher sind die Eintragungen über Register in erhalten gebliebenen Büchern der Landkreisgerichte und der Litauischen Matrikel von besonderer Bedeutung. Bereits Anfang des 16. Jahrhunderts wurden Kopiaibücher (Kartulare) an den hochadeligen Höfen geführt, ab der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts wurden Urkunden auch durch Vertreter des Mittel- und Kleinadels registriert. Im letzten Viertel dieses Jahrhunderts bildeten sich die Merkmale heraus, die für die Register der späteren Zeit typisch waren. Auf Grund der Typologie der in den Registern beschriebenen Urkunden werden im vorliegenden Beitrag Gesamtregister, die den Großteil der im Besitz gehaltenen Urkunden umfassten, und Teilregister unterschieden. Doch selbst in Gesamtregistern wurden bei Weitem nicht alle, sondern nur die dem Besitzer wichtigen Urkunden registriert. Aus diesem Grunde gleichen die Archivregister aus dieser Zeit „Realitätsfallen“. Im Beitrag werden darüber hinaus Ziele für das Anlegen der Register besprochen.

THE EARLIEST REGISTERS OF THE PRIVATE ARCHIVES OF THE NOBILITY
OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 16TH CENTURY

Summary

Key words: the Grand Duchy of Lithuania, the 16th century, archives of nobility, registers of archives

This article is devoted to the earliest registers of the private archives of the Grand Duchy of Lithuania nobility of the 16th century. The custom of drafting such documents developed throughout this century. Very few original noblemen's document registers have survived, and our knowledge of them mainly comes from inscriptions in court books and from the Lithuanian *Metrica* acts. At the very outset of the century, books of document copies (*cartularies*) were written in the courts of the GDL magnates. Document inventories of the representatives of the minor nobility and gentry started appearing in the second half of the 16th century. The last quarter of the century witnessed the final formation of the inventory characteristics typical of later years. Based on the typology of documents described in the registers, registers are grouped into either general – covering the basic documentation – or partial. However, even in the general registers only the documents most important to the owner were listed. Hence, the registers of the private archives can turn into a “reality trap” reflecting but a part of the archivalia. The article also analyses the purposes of the drafting of registers.

LISTA AUTORÓW ZESZYTU 1

- Mariusz Balcerek, dr, Książnica Kopernikańska w Toruniu,
m.balcerek@ksiaznica.torun.pl
- Adam Biedrzycki, mgr, Biblioteka Główna Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, A.Biedrzycki@bu.uni.torun.pl
- Michał Choptiany, dr, Wydział „Artes Liberales”, Uniwersytet Warszawski,
michal.choptiany@al.uw.edu.pl
- Roman Czaja, prof. dr hab., Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, rc@umk.pl
- Jerzy Dygdała, prof. dr hab., Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, Polska Akademia Nauk, jdygdala@ihpan.edu.pl
- Marian Dygo, dr hab., prof. AH, Wydział Historyczny, Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku, m.dygo@ah.edu.pl
- Paweł A. Jeziorski, dr, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, Polska Akademia Nauk, paj111@wp.pl
- Sławomir Kościelak, dr hab., prof. UG, Instytut Historii, Uniwersytet Gdański,
doksjk@univ.gda.pl
- Radosław Krajniak, mgr, Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, radekkrajniak@gmail.com
- Tomasz Łaszkiwicz, dr hab., prof. IH PAN, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, Polska Akademia Nauk, tomasz.laszkiwicz@interia.pl
- Andrea Mariani, dr, Instytut Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu,
mariani.andrea86@gmail.com
- Anna Marynowska, mgr, Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, anna.marynowska@wp.pl
- Przemysław Olstowski, dr hab., prof. IH PAN, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla, Polska Akademia Nauk, przemyslaw.olstowski@wp.pl
- Joanna Orzeł, dr, Instytut Historii, Uniwersytet Łódzki, joanna.orzel@interia.eu
- Raimonda Ragauskienė, prof. dr, Instytut Historii Litwy (Wilno),
raimondrag@gmail.com
- Andrzej Zaćmiński, dr hab., prof. UKW, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, andrzej.zacminski@wp.pl